

आर्द्र

राजनिर्घण्टः । (यथा मेघदूते, पूर्वमेघे । ५४ ।
 “आपन्नात्तिप्रशमनफलाः सम्पदो ह्युत्तमानाम्” ।
 सुश्रुते,—
 “दाहात्सारपित्ताहृष्टमूर्च्छामद्यविषान्तिषु” ।)
 आर्द्रं, त्रि, (अर्द्ध + रक् दीर्घश्च ।) सजलवक्तु । मित्रा
 इति भाषा । तत्पर्यायः । आर्द्रं २ क्षिप्तं ३ क्षि-
 मितं ४ तिमितं ५ समुद्रं ६ उत्तं ७ । इत्यमरः ॥
 (तच्च द्विविधं यदुक्तं,—
 ‘आर्द्रं त्रयं द्विधा प्रोक्तं सरसं नीरसं तथा ।
 सदुग्धं गुप्तरसकं द्विधा नीरसमुच्यते ।
 वास्तूकं सार्षपं शाकं निर्गुणोत्तराद्यर्धकम् ।
 धुल्लराद्यमिदं सर्वमार्द्रं सरसमुच्यते ।
 वटान्त्रत्यकरीराद्यमर्द्रत्रयं तु नीरसं ।
 सदुग्धं तु द्विधा प्रोक्तं मृदु तीक्ष्णमिति क्रमात् ।
 ज्ञातना वृषसीङ्गवसौरिण्याद्यास्तु तीक्ष्णकाः ।
 दुग्धिकांक्षीरिण्याद्या मृदुदुग्धाः प्रकीर्त्तिताः” ॥
 यथा रघुवंशे, “आर्द्राक्षतारोपणमन्वभूतां” ।
 मेघदूते उत्तरमेघे २५ ।
 “तन्नीमाद्रां नयनसज्जितैः सारयित्वा कथञ्चित्” ॥
 आर्द्रकं, स्त्री, (अर्द्धयति कथं आर्द्रं । ततः कन् । यदा
 आर्द्रयति जिज्ञायां । क्त्वा ।) कटुमूलविशेषः । आदा
 इति भाषा । तत्पर्यायः । इन्द्रवेरं २ इत्यमरः ॥
 कटुमर्द्रं ३ कटुलकं ४ । इति केचित् । गुल्ममूलं ५
 मूलजं ६ कन्दरं ७ वरं ८ महीज ९ सैकतेष्टं १०
 अनूपजं ११ अपाकशाकं १२ चान्द्राख्यं १३ राज-
 चक्रं १४ सुशाककं १५ शाकं १६ आर्द्रशाकं १७
 सन्धाकं १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः ।
 कषपातविबन्धानाहृशूलपित्तनाशित्वं । हृद्यत्वं ।
 वधिसृक्कारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपिच ।
 उष्णत्वं । कटुत्वं । विपाके शीतलत्वं । लघुत्वं ।
 अग्निदीपनत्वं । श्लेष्मकण्ठामयनाशित्वञ्च । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ ज्वगार्द्रकगुणाः । भोजनाग्रे
 पथ्यत्वं । जिज्ञाकण्ठविशोधनत्वं । अपिसन्दी-
 पनत्वं । हृद्यत्वं,—
 “वातपित्तकषेभागां शरीरवनचारिणां ।
 एक एव निहन्तास्ति ज्वगार्द्रककेशरी” ॥
 इति द्रव्यगुणः,—
 “आर्द्रकं इन्द्रवेरं स्यात् कटुमर्द्रं तथाद्रिका ।
 आर्द्रिका मेदिनी गुर्वी तीक्ष्णोष्णा दीपनी तथा ।
 कटुका मधुरा पक्वे रूक्षवातकफापहा ।
 ये गुणाः कथिताः शुगुणान्तेऽपि सन्धाद्रिकेऽखिलाः ।
 भोजनाग्रे सदा पथ्यं ज्वगार्द्रकमक्षयं ।
 अपिसन्दीपनं रथं जिज्ञाकण्ठविशोधनं ।
 कुष्ठे वायुमये कृष्णे रक्तपित्ते त्रयो चरे ।
 दाहे निदाघशरदेर्निव पूजितमार्द्रकं” ॥
 इति भावप्रकाशः ।
 (तद्वदार्द्रकमेतच्च, इति वामटः ॥
 “रोचनं दीपनं हृद्यमार्द्रकं विन्धमेवजं ।
 वातक्षेपविबन्धेषु रसस्तस्योपदिश्यते” ॥
 इति चरकः ।
 “कणानिलहरं स्वयं विबन्धानाहृशूलनुत् ।
 कटूणां रोचनं हृद्यं हृद्यैवार्द्रकं स्मृतम्” ॥

आर्य्यः

इति सुश्रुतः ॥
 आर्द्रपटी, [न] पुं, (आर्द्रपट + इनि) आर्द्ररक्तवस्ता-
 हृतकर्तृकशत्रुनाशफलकाभिचारकर्मविशेषः ।
 यथा । “आर्द्रपटी । प्रकृतेः हृदयं भगवति चा-
 युष्टे रक्तवाससे अप्रतिहतरूपपराक्रमे अमुक-
 बधाय विचिन्तसे वक्रिवल्लभा । आर्द्ररक्तपटेनाहतः
 समुद्रगामिनीनदीतटे ऊर्ध्वभूमौ वा दक्षिणा-
 मुख ऊर्ध्वबाहुर्लपेत् यावत् पटः श्यथति तावत्
 प्राणाः श्यथन्ति शत्रोः” । इति तन्त्रसारः ॥
 आर्द्रपटविशिष्टे, त्रि ॥
 आर्द्रमाषा, स्त्री, माषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 माषाणी इति भाषा ।
 आर्द्रशाकं, स्त्री, (आर्द्रं शाकमस्य ।) आर्द्रकं । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 आर्द्रा, स्त्री, (आर्द्र + टाप् ।) अश्विन्यादिसप्तविंशति-
 नक्षत्रान्तर्गतमथनक्षत्रं । अस्य रूपं । पद्माक्षय-
 ज्वलैकतारकामयं । अस्या अश्विष्ठात्री देवता
 शिवः । इति कालिदासः । मणिगुल्लैकतारामयं ।
 इति केचित् ॥ तत्र जातफलं ।
 “लुधाधिको रक्तशरीरकान्तिः
 कलिप्रियः कोपयुतोऽविनीतः ।
 प्रसूतिकाले च भवेत् किलार्द्रा
 नचाद्रचेताः शरणागतेऽपि” ॥
 इति कोट्युपदीपः ॥
 आर्द्रालुब्धकः, पुं, (आर्द्रायां तन्नाम्ना प्रसिद्धनक्षत्रे
 लुब्धक इव ।) केतुग्रहः । इति हलायुधः ॥
 आर्द्रिका, स्त्री, (आर्द्रक + टाप् ।) आर्द्रकं । इति
 भावप्रकाशः ॥
 (“आर्द्रिका तिक्तमधुरा मूत्रना न च पित्तहृत्” ॥
 इति वामटः ।)
 आर्य्यः, त्रि, (अर्त्तुं प्रकृतमाचरितुं योग्यः । अर्थ्यते
 वा ॥ ऋ + ण्यत् ।) मत्कुलोद्भवः । इत्यमरः ।
 पूज्यः । श्रेष्ठः । वृद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
 सङ्गतः । इत्यजयः ॥ (मान्यः, उदारचरितः, शा-
 न्तचित्तः । यथा, रामायणे, ३ काण्डे ।
 “योऽहमर्थ्येण परवान् भ्रात्रा ज्येष्ठेन भाविनि” ।
 न्यायपद्यावलम्बी, प्रकृताचारश्रीलः, सततकर्त्तव्य-
 कर्मानुष्ठाता । यदुक्तं,
 “कर्त्तव्यमाचरन् काममककर्त्तव्यमनाचरन् ।
 तिष्ठति प्राकृताचारे स तु आर्य्य इति स्मृतः” ॥
 धार्मिकः । धर्मश्रीलः । यथा, मनुः, १० । ७५७ ।
 “आर्य्यरूपमिवानार्य्यं कर्मभिः क्षैत्रिभ्योऽपि” ॥
 उचितः । यथा, रामायणे,—
 “मार्गमायं प्रपन्नस्य नानुमन्यते कः पुमान्” ॥
 नाथोक्तौ सम्मानसूचकमिदं नाम प्रायेण मान्य-
 जनाङ्गणे व्यवह्रियते । यथा, सातित्वदर्पणे, बह-
 परिच्छेदे ।
 “क्षेत्र्या नामभिर्विप्रैर्विप्र आर्य्यति चेतरेः” ।
 “वाच्यौ नटीसूत्रधाराचार्य्यनाम्ना परस्परं” ॥
 आर्य्यः, पुं, (अर्त्तुं सदाचरितुं योग्यः । ऋ + ण्यत् ।)
 सामी । वृद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥ सुहृत् । इत्यजयः ।
 (श्रेष्ठवर्णः । क्षेत्ररजातिः । यदुक्तं महाभारते ।

आर्य्या

“क्षेत्र्याश्चान्ये वज्रविधाः पूर्वं ये निकृता रणे ।
 आर्य्याश्च एथिवीपालाः” ॥ इति । खगामख्यातः
 सावर्णमनोः पुत्रः । यथा, हरिवंशे ।
 “वरीयांश्चावरीयांश्च संमते दृतिमान् वसुः ।
 चरिण्यार्य्या धृष्युश्च राजः सुमतिरेव च ।
 सावर्णस्य मनोः पुत्राः भविष्या दश भारतः” ॥
 आर्य्यकं, स्त्री, पिण्डपात्रादिपिट्कार्य्यं । इति त्रि-
 काण्डशेषः ॥
 आर्य्यकः, पुं, (आर्य्य + सार्थं कन् ।) पितामहः । मा-
 तामहः । इति शब्दमाला ॥ (यथा रामायणे,—
 “अद्य ते कतिचिद्राज्यस्युत्तस्यार्य्यकवेद्मनः” ।
 “आर्य्यकस्ते तु कुशलो युधाजिन्मातुलस्तव” ॥
 महाभारते,—
 “आर्य्यकेण च दृष्टः स एथाया आर्य्यकेण च ।
 तदा दौहित्रदौहित्रः परिश्रुतः सुपोडितम्” ॥
 पूज्यव्यक्तिमात्रम् । खगामख्यातो नागश्रेष्ठः,
 यथा महाभारते,—
 “आर्य्यकश्चोयकश्चैव नागः कलशपोतकः” ॥)
 आर्य्यका, स्त्री, (आर्य्यक + टाप् । उदीचामात इति
 पक्षे इत्वाभावः ।) श्रेष्ठा स्त्री । इति वोपदेवः ॥
 आर्य्यपुत्रः, पुं, (आर्य्यस्य पुत्रः । बहोतिपुत्रवः) । भर्ता ।
 सामी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे,—
 “आर्य्यपुत्र । पिता माता भ्राता पुत्रस्तथा स्रुषा ।
 खानि पुण्यानि भुञ्जानाः खं खं भाग्यसुपासते” ॥)
 गुरुपुत्रः । मान्यस्य पुत्रः ।
 आर्य्यमिश्रः, त्रि, (आर्य्यः श्रेष्ठो मिश्रश्च ।) गौरवितः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (माननीयः, पूज्यः । यथा
 रामायणे, २ काण्डे ।
 “समस्तमार्य्यमिश्राणां साधूनां गुणवर्त्तिनाम्” ॥
 उत्तरचरिते, प्रस्तावनायां ।
 “अद्य खलु भगवतः कालप्रियनाथस्य यात्राया-
 मार्य्यमिश्रान् विज्ञापयामि” ॥)
 आर्य्या, स्त्री, (ऋ + ण्यत् + स्त्रियां टाप् ।) पार्वती ।
 इति त्रिकाण्डशेषः । कन्दोविशेषः । तस्या लक्षणम् ।
 “यस्याः पादे प्रथमे दादशमात्राः स्थितास्तृतीयेऽपि ।
 अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या” ॥
 इति श्रुतबोधः ॥ अपिच ।
 “लक्ष्मैतत्प्रमगणा गोपेता भवति नेह विषमे जः ।
 बहो जश्च न लघुर्वा प्रथमेऽर्द्धे नियतमार्यायाः ।
 बहो द्वितीयात्परकेसे मुखलाश्च स यतिपदनियमः ।
 चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति बहो जः” ॥
 सा नवधा ।
 “पथा विपुला चपला मुखचपला जघनचपला च ।
 गीत्युपगीत्युद्धीतय आर्य्यागीतिश्च नवधार्या” ॥
 इति कन्दोमञ्जरी । श्रेष्ठा स्त्री ॥
 आर्य्यावर्त्तः, पुं, (आर्य्या आवर्त्तन्तेऽत्र । आर्य्य +
 आ + र्त् + आधारे घञ् ।) विन्ध्यहिमाचल-
 योर्मध्यदेशः । तत्पर्यायः । पुण्यभूमिः । २ । इत्य-
 मरः ॥ यथा,—
 “आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्रात् पश्चिमात् ।
 तयोरेवान्तरं गिर्यारार्य्यावर्त्तं विदुर्बुधाः” ॥
 इति मानवे । २ । २२ । अपि च, अमरे ।—